

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.99

DOI: 10.15587/2313-8416.2015.37395

КОНТЕКСТНИЙ АНАЛІЗ ВЖИВАННЯ КАТЕГОРІЇ «РОЗВИТОК» У НАУКОВИХ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ПРАЦЯХ

© О. М. Лозова

У статті викладено результати аналізу вживання категорії «розвиток» в контекстах наукового психологічного дискурсу. Констатовано розвинену систему визначень, високу частотність і регулярність використання категорії «розвиток». Часова динаміка вживання категорії та відсутність принципових відмінностей в об'єкті, предметі та контингенті досліджень засвідчила її інваріантну роль стосовно фонових понять «формування», «становлення» та «актуалізація»

Ключові слова: розвиток, формування, становлення, актуалізація, контекстний аналіз, частотний аналіз, психологічний дискурс

The article presents an analysis of the use of the category "development" in the context of scientific psychological discourse. It is fixed a developed system of definitions, high frequency and regularity of use of the category "development". The temporal dynamics of category usage and lack of fundamental differences in the object, subject and contingent of studies have shown its invariant role in relation of background concepts of "creation", "development" and "actualization"

Keywords: development, creation, actualization, contextual analysis, frequency analysis, psychological discourse

1. Вступ

Як будь-яке суспільно значуще поняття, поняття «розвиток» побутує не лише в науковому, але і в повсякденному слововжитку. Розглянувши термін «розвиток» в якості чи то буденного поняття, чи то наукової категорії, переконуємося, що термін цілком небайдужий сучасній людині постмодерну, адже він вбирає в себе найбільш засадничі атрибути епохи: релятивістський світогляд та ідеологію багатоміжності, плюралістичності розвитку людини, за якого можливе і прийнятне якщо не все, то багато. Осмислення змісту терміну «розвиток» з погляду когнітивної психології відкриває перед людством великі можливості для пізнання і самовираження.

2. Постановка проблеми

На початку двадцятого сторіччя психологія розвитку належала, на думку Л. С. Виготського, до наукових галузей, в яких загальних теорій набагато було більше, ніж твердо встановлених фактів [1]. На сьогодні картина кардинально інша: емпіричні дослідження психічного розвитку людини кількісно переважають над вдалим спробами їх теоретичного узагальнення. Історію становлення цієї психологічної дисципліни в останні п'ятдесят років можна розглядати як процес накопичення емпіричних знань про дедалі конкретніші прояви феноменології розвитку.

3. Літературний огляд

У загальнопсихологічній парадигмі сьогодні досліджується таке коло питань розвитку:

інтелектуальний розвиток, розвиток пізнавальних процесів, розвиток мовлення, розвиток ключових, загально-галузевих і предметних компетенцій, активності суб'єкта, психомоторної сфери, мотивів діяльності, розвиток реальних відношень людини до світу, розумових здатностей.

В особистісній парадигмі аналізується розвиток: характерологічних, соціальних якостей особи, її самооцінки, самопізнання, структури самоствавлення, інтересів, професійної свідомості, фізичний, сексуальний розвиток, розвиток стосунків, навичок спілкування, розвиток усіх видів самовизначення, включно із соціальним та професійним.

В руслі когнітивного підходу аналізується розвиток: ціннісно-сислової сфери, самосвідомості, Я-концепції, інтегративних механізмів самосвідомості, розвиток смислової регуляції, розвиток смислів тощо.

Наукові тлумачення розвитку поширюються від розуміння феномену як комплексу психофізіологічних процесів (Ш. Бюлер) до його осмислення в контексті духовного розвитку (І. С. Кон). Вічну проблематику психології розвитку складають проблеми: етапності розвитку людини [2]; детермінації та рушійних сил розвитку особистості: біодетермінація (Ст. Холл, Е. Кречмер) та психосоціальна детермінація (Е. Шпрангер), зовнішня та внутрішня (Л. І. Божович) [3]; основних закономірностей психічного розвитку (О. М. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін) [7]; криз та новоутворень психічного розвитку [3]; об'єктивних умов розвитку особистості (політичних, економічних, культурних та інших) [5].

Критичний аналіз вказує на те, що конкретні напрямки досліджень розвитку людини мають тенденцію до міждисциплінарності.

Метою даного дослідження став аналіз онтології поняття «розвиток» в його контекстах, заданих психологічним науковим дискурсом. Матеріалом нашого дослідження є формулювання тем кандидатських і докторських досліджень з педагогічної та вікової психології, захищених у кількох спеціалізованих вчених радах м. Києва протягом 2010–2014 рр. (n=60, обсягом 512 слів). Мотивом обрання для аналізу саме таких текстів стала висока вага кожного слова в темі, оскільки формулювання теми дисертаційного дослідження, окрім затвердження його на засіданні Вченої ради освітньої або наукової установи, проходить обговорення в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні. Застосовано такі методи дослідження: частотний аналіз слововживання термінів; якісний семантичний аналіз контексту (контекстний аналіз) предметної, об'єктної частини та контексту вибірки досліджень.

4. Апробація результатів дослідження

Переходячи до обговорення результатів аналізу, зазначимо, що у психології ця категорія перебуває у тісному семантичному зв'язку з поняттями «формування», «становлення», «актуалізація». В розрізі аналізу цих трьох понять вибудовувалося дослідження.

Першим об'єктом аналізу стали основні дефініції поняття «розвиток» – як загальнонаукові, так і власне психологічні. Отже, розвиток – це:

1. Процес закономірних змін об'єкта, тісно взаємопов'язаних кількісних (зростання) і якісних (диференціювання) його перетворень [8];

2. Процес переходу об'єкта з від старого якісного стану до нового, більш високого, досконалого, від простого до складного, від нижчого до вищого [9].

3. Спрямована, закономірна зміна, в результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта, його складу або структури [10].

Ключовими словами поняття «розвиток» є «зміна» («перехід»), «якісний» та «кількісний».

Аналіз синонімів категорії «розвиток» показав, що таких є небагато – «вироблення», «формування», «виховання» [11–13]. Цей факт свідчить про непогану розвиненість самого терміну, з огляду на те, що синонімія в термінології кваліфікується як явище негативне. Дійсно, людство не змогло б ні про що домовитися, якби не існували загальноновизнані терміни та їх чіткі дефініції. Наукове означення поняття й тлумачення терміна мусять бути однозначними, адже точний термін слугує завданням якнайточнішого вираження думки, уникання різного тлумачення того самого явища.

Основні дефініції поняття «формування»:

1. Надання об'єкту певної форми, виду, закінченості, визначеності [14].

2. Вироблення, виховування в комусь певних якостей, станів, рис [8].

Ключовими словами поняття «формування» є «вироблення», «виховування», «оформлення».

Синоніміка терміну доволі багата, оскільки налічує 16 слів: вироблення, розвиток, виховання, дозрівання, організація, створення, заснування, утворення, складання, еволюція, становлення, породження, генерування, встановлення, виникнення, розгортання [11–13]. Тим самим можемо констатувати високу семантичної нестійкості терміну.

Оглянемо дефініції поняття «становлення»:

1. Процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого як момент взаємоперетворення протилежних і разом з тим взаємопов'язаних моментів розвитку – виникнення й зникнення [8]

2. Оформлення, набуття об'єктом нових ознак і форм у процесі руху і розвитку; формування [15].

3. Виникнення, утворення чогось або когось у сукупності характерних ознак і форм [16, 17].

Ключовими словами поняття «становлення» є «виникнення», «утворення», «оформлення».

Синонімічний ряд терміну налічує 8 слів: виникнення, утворення, розвиток, облаштування, налагодження, генеза, народження, формування [11–13], що є свідченням середнього рівня семантичної стійкості терміну.

Нарешті, розглянемо дефініції поняття «актуалізація» – перетворення об'єкта зі стану потенційного, невідповідного сучасним умовам, в стан реальний, актуальний, відповідний сучасним умовам [18]. Ключове слово тут – «перетворення».

Синонімічний ряд короткий – два слова: «актуалізування», «самоактуалізація» [11,13], які у власне психологічному значенні не є синонімами.

Надалі було проаналізовано частоту вживання проаналізованих термінів у формулюваннях тем кандидатських і докторських дисертацій. Результати аналізу представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Частотність вживання категорій «розвиток», «формування», «становлення», «актуалізація» у темах кваліфікаційних праць

Категорії	Σ(%)
Розвиток (розвитку)	48,3
Формування	30
Становлення	15
Актуалізація (самоактуалізація, саморозвиток, саморегуляція)	6,7

Як засвідчив аналіз, у відсотковому вираженні очевидно домінують категорії «розвиток (розвитку)» та «формування».

Перейдемо до аналізу контексту предметної частини досліджень. В порядку спадання частот тут представлені формулювання предмета, які для всіх чотирьох понять аналогічні: психологічні особливості, психологічні чинники, психологічні фактори, психологічні засади, психологічні умови, психологічні основи. Лише стосовно категорії «формування» розглядаються його механізми і засоби. Спостерігаємо таку тенденцію: мета пошуку

детермінант розвитку домінує над метою виявлення його інструментів.

Яку ж картину демонструє контекст об'єкта досліджень? Розмаїття аспектів об'єкта притаманно контексту категорії «розвиток»: інформаційної компетентності; професійної рефлексії; технічної обдарованості; регулятивних функцій пам'яті; Я-концепції; особистісної компетентності; професійної мобільності; мотиваційних складових професійного самовизначення; професійної ідентичності; фахової компетентності; творчого мислення; саморегуляції поведінки у процесі оволодіння бойовими мистецтвами; комунікативних навичок.

Об'єктна зона феномену «формування» торкається: особистісних якостей; екологічної свідомості; адаптивних можливостей дитини; образів «свій-чужий»; самооцінки; професійного образу Я; гендерної компетентності; системи професійних цінностей; комунікативних здібностей; професійних якостей; професійних намірів. Об'єктна зона тут кількісно менша, проте дуже схожа з категорією «розвиток» за змістом.

Те саме можна сказати про об'єкт феноменів «становлення»:

- соціальних здібностей; ціннісних орієнтацій;
- асертивності;
- професійно-етичних настановлень;
- моральної самооцінки;
- статевої ролі ідентифікації;
- гендерної ідентичності; атрибутивного стилю)

та «актуалізація» (саморозвитку у процесі навчання; потенційної обдарованості; професійної самоактуалізації), що дозволяє нам зробити висновок про ідентичність об'єкта досліджень з використанням термінів: розвиток, формування, становлення, актуалізація.

Характеристики контексту вибірки. Який же контингент досліджують науковці, говорячи про розвиток людини? Підлітки (5), молодший шкільний вік (3) майбутні учителі (2); старшокласники (2); викладачі вищої школи, майбутні психологи; старші дошкільники; майбутні фахівців авіаційної сфери, молодші спеціалісти педагогічного профілю; державні службовці; студентів мовних спеціальностей; сиблінги дітей з психофізичними вадами; підлітки у скаутській організації; студенти-програмісти; практичні психологи; майбутні економісти.

Контекст вибірки при дослідженні феноменів формування: вихованці дитячого будинку сімейного типу; майбутніх учителів в умовах кризи професійного навчання; у майбутні менеджери; керівники загальноосвітніх навчальних закладів; майбутні фахівці авіаційної галузі; старшокласники; менеджери електронної комерції; старшокласники в умовах профільного навчання.

Контекст вибірки при дослідженні феноменів становлення: студенти з функціональними обмеженнями; старшокласники з неповних сімей; майбутні практичні психологи; майбутні фахівці з управління навчальними закладами; молодші школярі; підлітки; підлітки-вихованці школи-інтернату; дорослі; майбутні психологи.

Контекст вибірки при дослідженні феноменів актуалізації: старшокласники; діти-сироти; юнацький вік; музиканти-виконавці. Отже, очевидно, що вибірки ідентичні, специфічної вибірки для дослідження якогось із чотирьох феноменів не існує.

Крім цього, було прослідковано динаміку частотності використання категорій в темах дисертацій, захищених за останні п'ять років (рис. 1).

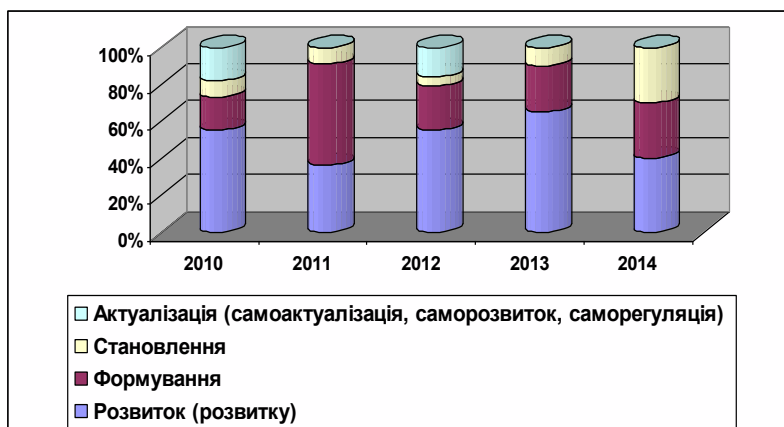

Рис. 1. Часова динаміка частотності вживання категорій «розвиток», «формування», «становлення», «актуалізація» у темах кваліфікаційних праць

Проаналізований матеріал дав змогу зробити узагальнення: терміни «розвиток», «формування», «становлення», «становлення» є стабільно використовуваними, тоді як термін «актуалізація» використовується спорадично.

5. Висновки

Таким чином, статистичне переважання вживання терміну «розвиток», розвинена система

його визначень при незначній термінологічній синоніміці, відсутність принципів відмінностей в об'єктному і предметному полі досліджень, як і в контингенті досліджуваних, свідчить про те, що в галузі педагогічної і вікової психології термін «розвиток» відіграє роль інваріанта (власне, роль категорії) стосовно варіативних до нього понять «формування», «становлення» та «актуалізація».

Сукупно це свідчить про те, що категорія «розвиток» переживає стадію семантичної зрілості й одночасно зберігає перспективність тих якісних і кількісних змін, що з нею відбуваються.

Література

1. Выготский, Л. С. Психология развития человека [Текст] / Л. С. Выготский. – М.: Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Кон, И. С. Психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности) [Текст] / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
3. Кутішенко, В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник [Текст] / В. П. Кутішенко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
4. Вікова психологія: навчальний посібник [Текст] / за ред. Г. С. Костюка. – Київ: Радянська школа, 1976. – 269 с.
5. Крайг, Г. Психология развития [Текст] / Г. Крайг, Д. Бокум; 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
6. Психология современного подростка [Текст] / под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
7. Савчин, М. В. Вікова психологія [Текст] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
8. Словник української мови: в 11 тт. [Текст] / за ред. І. К. Білодіда. – АН УРСР. Інститут мовознавства. К.: Наукова думка, 1970–1980.
9. Приходько, Ю. О. Психологічний словник-довідник [Текст]: навч. пос. / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.
10. Большая психологическая энциклопедия [Текст] / ред. Н. Дубенюк. – М.: Эксмо, 2007. – 544 с.
11. Караванський, С. Й. Практичний словник синонімів української мови [Текст] / С. Й. Караванський. – К.: Українська книга, 2000. – 480 с.
12. Абрамов, Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений [Текст] / Н. Абрамов. – М.: Русские словари, 1999. – 528 с.
13. Александрова, З. Е. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник [Текст] / З. Е. Александрова; изд. 11-е, перераб. и доп. – М.: Русский язык, 2001. – 568 с.
14. Большой энциклопедический словарь [Текст] / ред. А. М. Прохоров; изд. 2-е. – М.: Большая Российская академия, 1997. – 1434 с.
15. Толковый словарь русского языка. Т. 1 [Текст] / под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Астрель, АСТ, 2000. – 848 с.
16. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова; 4-е изд., доп. – Российская

академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

17. Шапарь, В. Б. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів [Текст] / В. О. Олєфир та ін.; ред. В. Б. Шапарь. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.

18. Психологический словарь [Текст] / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.

References

1. Vygotskij, L. S. (2005). Psixologiya razvitiya cheloveka. Moscow, 1136.
2. Kon, I. S. (1979). Psixologiya yunosheskogo vozrasta: (Problemy formirovaniya lichnosti). Moscow, 175.
3. Kutishenko, V. P. (2005). Vikova ta pedagogichna psixologiya (kurs lekcij): Navchalnij posibnik. Kiev: ISDO, 128.
4. Kostyuka, G. S. (Ed.) (1976). Vikova psixologiya: navchalnij posibnik. Kiev, 269.
5. Krajg, G., Bokum, D. (2005). Psixologiya razvitiya. Saint Petersburg, 940.
6. Feldshtejn, D. I. (Ed.) (1987). Psixologiya sovremennogo podrostka. Moscow, 240.
7. Savchin, M. V., Vasilenko, L. P. (2005). Vikova psixologiya. Kiev: Akademvidav, 360.
8. Slovník ukraínskoj movy: v 11 tt. (1970–1980). AN URSR. Institut movoznavstva; red. I. K. Bilodid. Kiev: Naukova dumka.
9. Prikhodko, Yu. O., Yurchenko, V. I. (2012). Psixologichnij slovník-dovidnik: Navch. Posib. Kiev: Karavela, 328.
10. Dubenyuk, N. (Ed.) (2007). Bolshaya psixologicheskaya enciklopediya red. Moscow: Eksmo, 544.
11. Karavanskij, S. J. (2000). Praktichnij slovník sinonimiv ukraínskoj movi Kiev: Ukraínska kniga. 480.
12. Abramov, N. (1999). Slovar russkix sinonimov i sxodnyx po smyslu vyrazhenij. Moscow: Russkie slovari, 528.
13. Aleksandrova, Z. E. (2001). Slovar sinonimov russkogo yazyka: Prakticheskij spravochnik. Moscow: Russkij yazyk, 568.
14. Bolshoj enciklopedicheskij slovar (1997). Moscow: Bolshaya Rossijskaya akademiya, 1434.
15. Tolkovij slovar russkogo yazyka. Vol. 1 (2000). Moscow: Astrel, AST, 848.
16. Ozhegov, S. I., Shvedova, N. Yu. (1999). Tolkovij slovar russkogo yazyka. Moscow: Azbukovnik, 944.
17. Shapar, V. B. (2009). Psixologichnij tлумachnij slovník najsuchasnishix terminiv. Kharkiv: Prapor, 672.
18. Davydov, V. V., Zaporozhc, A. V., Lomov, B. F. et. al. (Eds.) (1983). Psixologicheskij slovar. Moscow: Pedagogika, 448.

Дата надходження рукопису 26.01.2015

Лозова Ольга Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, кафедра практичної психології (завідувач), Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 04053

E-mail: lozovolga@gmail.com